

ȘTEFAN S. GOROVEI

ADEVĂRATA IDENTITATE A UNEI BRODERII LITURGICE DIN TEZAUROUL MĂNĂȘTIRII PUTNA

În importanta sa lucrare care inventariază tezaurul artistic al Mănăstirii Putna, d-l Claudiu Paradais a semnalat existența unei broderii liturgice a cărei execuție o plasează spre începutul veacului al XVII-lea. Este un *orar* dăruit – conform inscripției brodate pe el – unei biserici cu hramul Înălțarea Domnului de un anume Anatolie (care se arată ctitor al acelei biserici), și de fiul său, Mihail. Iată descrierea piesei, care în vechiul inventar (1863) a purtat numărul 277, iar în inventarul din 1952 poartă numărul 565: „Pe un fond de catifea albastră sunt brodați, în fir de aur, patrusprezece îngeri, despărțiți între ei prin benzi orizontale înguste, între care se repetă, de fiecare dată, cuvântul grecesc *agios* (= sfânt), brodat, de asemenea, în fir de aur. Îngerii țin cădelnițe în mâini, unii având atitudini perfect statice, iar alții schițând ușoare mișcări. La ambele capete este brodată câte o floare de colț, după care urmează două benzi înguste, lineare, și textul slavon al inscripției votive, dispus în câte patru rânduri, brodate cu fir de aur. Decorul se încheie cu fragmente de catifea roșie decorate cu vreji și frunze galbene. Pe margini este tighelat cu galon galben”.

Inscripția de danie a fost citită (și tradusă) în felul următor: ***Acest orar l-a făcut Anatolie și l-a dat bisericii sale Înălțarea Domnului și ca să fie pentru sufletul său și al fiului său Mihail.*** Autorul face observația că „donatorii Anatolie și Mihail sunt personaje necunoscute”¹.

Nu numai că donatorii „sunt personaje necunoscute”, dar însuși numele *Anatolie* este cu totul străin prosopografiei moldovenești din veacurile al XIV-lea – al XVIII-lea ! Această constatare ar fi suficientă pentru a plasa pe donatorii orarului, ca și lăcașul căruia i-a fost destinat, în afara spațiului românesc.

Având, cu totul întâmplător, ocazia de a examina această broderie, acum doi ani, împreună cu d-na Maria Magdalena Székely, am constatat, însă, că inscripția de danie a fost greșit citită și că lectura corectă îngăduie identificarea perfectă a ctitorilor, persoane foarte cunoscute ale istoriei Moldovei medievale. Am dorit, însă, să urmăresc chipul în care s-a produs confuzia, a cărei dezlegare constituie subiectul comunicării de față. Strădania mi se pare justificată, pentru că ea pune în lumină erori de metodă, des întâlnite în munca istoricului.

Urmând însemnările bibliografice date de d-l Claudiu Paradais, am constatat că Dimitrie Dan este cel dintâi care, în 1905, a inventariat și descris acest

¹ Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 284–285.

orar, însă fără nici o mențiune despre inscripția de danie: „Un orar de matase pe care sunt 14 chipuri sfinte cusute cu fir de aur. El este împrejurat cu șireturi de Lyon și căptușit cu o materie albastră (Inventar No. 277)”².

Următorul ca importanță este Orest Tafrali, care, în impozantul său album despre tezaurul Putnei, tipărit la Paris în 1925, a descris și el orarul și a dat o transcriere a inscripției slavone de danie și o traducere în limba franceză. Le reproduc pe amândouă:

СЪ АВРА СЪ // ТВОРИ АННЪ // ТОХЪІА И ДЕ // АВ СВОАХУВ

și

ВЗНЕНІЕ ІАС // ВЪЗАДЪШІЕ // СЕВЪ И СНЪ // СА МІХАІА.

Traducerea în franceză: *Cet oraire a été fait par Anne... și Pour qu'elle soit sauvée aussi que son fils Michel*³.

Lectura și tălmăcirea lui Tafrali au însemnat parcurgerea unei jumătăți din drumul spre descifrarea corectă a istoriei acestei broderii. Din păcate, trei decenii și jumătate mai târziu o nouă lectură s-a impus – cea a lui Dorin Jacotă –, cu traducerea aferentă: *Acest orar l-a făcut Anatolie și l-a dat bisericii sale Înălțarea Domnului și ca să fie pentru sufletul său și al fiului său Mihail*⁴. Această lectură – ultima ca dată! – a fost reprodusă și de d-l Paradais, în 1988. Între timp, broderia de la Putna s-a mai bucurat de atenție, fiind descrisă (incomplet și cu greșeli) într-un album închinat broderiei românești⁵.

În urmă cu doi ani, ne-am lovit, la rândul nostru, de aceleași dificultăți, întâmpinate și de predecesori, în descifrarea inscripției de danie. La prima lectură (25 septembrie 2003), am crezut că trebuie să confirmăm, cu un sentiment de descurajare, pe imposibilul *Anatolie*. Abia după ce broderia a reintrat în sertarul unde este păstrată, am înțeles ce se ascunde sub acest nume. Cu îngăduința părintelui stareț, Prea Cuviosul Arhimandrit Melchisedec, am putut revedea orarul la 11 octombrie 2003. De data aceasta, **știind ce trebuia să căutăm**, am putut relua lectura pentru a citi adevărata inscripție de danie:

СЪ АЪРА СЪ // ТВОРИ АННИ // ТОЛЪІА (păstrează deocamdată această formă!) И ДЕ // А ВЪ СВОА ХРАМ

și

ВЗНЕНІЕ ІІШ // ВЪ ЗАДЪШІЕ // СЕВЪ И СНЪ // СИ МІХАІА.

² Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 111, nr. 30.

³ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, I, Texte, Paris, 1925, p. 68, nr. 108.

⁴ Dorin Jacotă, *Trei inscripții mai puțin cunoscute din muzeul Mănăstirii Putna*, în *MMS*, XXXV, 1959, 7–8, p. 517.

⁵ Maria Ana Musicescu, Ana Dobjanschi, *Broderia veche românească*, București, 1985, p. 44, nr. 63: „orar din secolul XVII: La capetele orarului se află câte o rozetă însoțită de inscripția de danie brodată pe un fond de catifea roșie”. „Inscripția [...] de danie, dispusă pe cinci rânduri, este în limba slavonă”. Fișă redactată de Ana Dobjanschi.

Se vede de departe că persoana care a cusut inscripția nu cunoștea limba slavonă și nici nu a urmat cu prea multă atenție textul care, fără nici o îndoială, i s-a pus în față spre a-l transpune pe broderie. În loc de „dade”, avem „deia”. În grupul de litere **ВЗНЕНІЕ** trebuie înțeles cuvântul **ВЪЗНЕСЕНІЕ**, care înseamnă *Înălțarea*. Iar chipul în care e localizat lăcașul cu acest hram este de-a dreptul barbar, prin simpla indicare a orașului, în loc de „ot Iaș”.

Lectura „Anatolie”, propusă de Dorin Jacotă în 1959, pare, la prima vedere, justificată. Însă nici Orest Tafrali, nici Dorin Jacotă și, firește, nici Claudiu Paradais nu au localizat biserica cu hramul Înălțării, ctitorită de acest „Anatolie”, din cauza faptului că, în traducere, au omis două litere, care dau numele unui oraș. Literele **ИШ** – Tafrali citise **ИС**, dar și el eliminase cuvântul din traducere ! – localizează biserica cu hramul Înălțării în orașul Iași.

Numele comanditarului și al donatorului principal îl dau cele două grupuri de litere care au sugerat lectura „Anatolie” – anume **АНИИ // ТОЛЪІА**. Acest ultim grup de litere a fost citit de Tafrali **ТОХЪІА**, iar de Dorin Jacotă **ТОЛЪІА**, din care a rezultat fantomaticul Anatolie. E drept că felul în care sunt cusute prima și a treia literă îngăduie citirea lor drept **Т** și, respectiv, **Х**, literă citită corect de Dorin Jacotă drept **А**. Numai cu această corecțiune ultimul autor a putut da numele „Anatolie”; însă, dacă se ține seama de celelalte elemente ale inscripției – hramul lăcașului, localitatea unde se afla și numele fiului (Mihail) –, atunci este limpede că în numele „Anatolie” se află, de fapt, două nume, unul de botez și unul de familie. Pentru că, în realitate, prima literă a celui de-al treilea rând nu este **Т**, ci **Г**, ceea ce conduce la lectura **ГОЛЪІА**. Numele întreg este, atunci, **Анна Голъіа**, iar semnul de suprascriere de deasupra ultimei litere dă un **С** final. Numele întreg și corect este, deci, **Anna Golăiasa**.

Cu această descifrare, se face lumină deplină, întrucât familia Golăi a ctitorit în Iași mănăstirea care îi poartă și azi numele (Golia) și care are, după cum se știe, hramul Înălțării Domnului. Pe de altă parte, Anna Golăiasa a avut, în adevăr, un fiu numit Mihail, care apare alături de ea în anumite împrejurări⁶.

Adevărata identitate a orarului de la Putna a fost intuită, acum un deceniu, de un istoric preocupat de femeile-ctitor din Moldova medievală; fără să fi văzut broderia, d-na Maria Magdalena Székely a conchis: „numele donatorilor mă fac să cred că este vorba de Anna Golăiasa și de feciorul său, Mihail. Este posibil ca orarul să provină chiar de la Mănăstirea Golia”⁷.

Așadar, nu este nici un „Anatolie” personajul care a pus să se coase orarul destinat bisericii cu hramul Înălțării, ci *Anna Golăiasa*, care a adăugat încă un dar

⁶ Maria Magdalena Székely, *Anna Golăiasa*, în **MI**, XXVI, 1992, 10, p. 76–78. Spița neamului la Sever Zotta, *Mănăstirea Golia. Schiță istorică*, în **IN**, V, 1925, p. 39.

⁷ Maria Magdalena Székely, *Femei-ctitor în Moldova medievală*, în **AIX**, XXXII, 1995, p. 451.

mănăstirii pe care, împreună cu năpăstuitul ei soț, o ridicase în târgul Iașilor. Este de observat că din toate odoarele cu care ctitorii au trebuit să înzestreze biserica lor – argintării, broderii, cărți – nu s-a păstrat mare lucru.

Iată ce știri avem despre vechea zestre a celei de-a doua ctitorii de la Golia.

1) Un *Tetraevanghel* ferecat de Ioan Golăi mare logofăt și soția sa Anna și dăruit „în biserica de piatră de la Iași, unde este hramul Înălțării Domnului Dumnezeuului și Mântuitorului nostru”, la 15 ianuarie 1575 (7083). Ferecătura de argint aurit a fost făcută de soții Golăi pentru un manuscris pe pergament, răpit de tătari dintr-un lăcaș necunoscut și răscumpărat de logofăt pentru 1200 de aspri. Cea de-a doua însemnare, cu aceste amănunte, este datată 9 martie 1575 și ea precizează că biserica era „la margine”. În 1885 și în 1908, se afla la Golia; trimis în 1916 la Moscova și înapoiat în 1956, a rămas în colecțiile Muzeului de Artă din București, unde se păstrează și azi⁸.

2) În același an, soții Golăi au dăruit ctitoriei lor din Iași un alt *Tetraevanghel*, lucrat din porunca lor și datat 30 octombrie 1575 (7084). Ioan Bogdan, care l-a descoperit și l-a semnalat lumii științifice românești, scria despre el: „Acesta este cel mai splendid Evangheliar din câte am văzut până acum. E scris pe pergament gros și foarte bine lucrat, folio mare, cu cerneală neagră; inițialele, titlurile capitolelor și alte însemnări de pe margini sunt scrise cu aur înlăuntrul textului, iar la sfârșit în indexuri (așa-numitul sinaxar) cu chinovar roșu. Punctele din text sunt tot cu aur scrise. Înaintea fiecărei Evanghelii se află chipul Evanghelistului pe o pagină, iar pe alta câte o vigneta și o inițială mare, amândouă foarte frumoase”⁹. Acest manuscris a fost răpit din mănăstire de Iancu Sasul atunci când pe ctitor „l-au muncit fără de vină [...] și în sfârșit i-au tăiat capul și i-au luat toate averile”. Alungat din domnie, Iancu vodă a pribegit la Liov, unde avea să împărtășească soarta victimei sale; manuscrisul a rămas acolo, la Liov, fiind răscumpărat de mitropolitul Teofan cu o sumă uriașă – 100 de galbeni ungurești și 100 de taleri –, la a cărei adunare a contribuit și domnița Cneajna, fiica lui Alexandru vodă Lăpușneanu¹⁰. Adus în Moldova, *Tetraevanghelul* lui Golăi a fost dăruit Râșcăi, cu condiția să poată fi răscumpărat de călugării de la Golia, ceea ce

⁸ Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din România*, București, 1885, p. 229–230; N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, București, 1908, p. 168–169, nr. 23; *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 222 (capitolul *Manuscrisele*, redactat de Emil Lăzărescu și Ion Radu Mircea); *Inscripțiile medievale ale României*, I. *Orașul București*, București, 1965, p. 629, nr. 881; *Arta din Moldova de la Ștefan cel Mare la Movilești*, București, 1999, p. 119, nr. 29 (cu inexactități de traducere: „în târgul Iașilor, în partea unde este hramul...”, în loc de „în târgul Iașilor, la margine, unde...”).

⁹ Ioan Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Kiev*, în idem, *Scrieri alese*, ediție îngrijită de G. Mihăilă, București, 1968, p. 518.

¹⁰ I. Bogdan a tradus *domnița*; cred, însă, că trebuie lăsat numele așa cum e în originalul slavon: Cneaghina, fiind vorba de *Cneajna*, soția lui Vasile Bălțatul și apoi a lui Apostolache comisul – Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 117; C. Andreescu, *Domnița Cneajna, fiică a lui Alexandru Lăpușneanu*, în „Revista Critică”, 1936.

pare să nu se mai fi întâmplat: manuscrisul a ajuns nu la Golia, ci la... Kiev¹¹. E ușor de imaginat ce ferecătură trebuie să fi avut acest manuscris, ca să fie răscumpărat cu o sumă așa de mare.

3) Un al treilea *Tetraevanghel* a fost dăruit „bisericii de piatră din Iași, unde este hramul Înălțării Domnului Dumnezeuului, Mântuitorului nostru Iisus Hristos”, la 12 ianuarie 1576. Inscripția de danie spune că a fost doar ferecat de logofătul Golăi și de soția sa¹²; ferecătura a fost descrisă de episcopul Melchisedec: era de argint aurit, înfățișând pe față icoana Înălțării (hramul bisericii), iar pe dos, după regulă, icoana Învierii. În 1885 și în 1908, se afla la Golia; nu știu unde se află astăzi.

4) La 16 octombrie 1578, Ioan Golăi și soția sa Anna au dăruit ctitoriei lor din târgul Iașilor un *Minei* pentru luna iunie, lucrat, cândva, într-o mănăstire cu hramul Sfântului Arhanghel Mihail și cumpărat de ei; scris pe hârtie, fără o valoare artistică, manuscrisul se află azi la Moscova¹³.

În materie de *argintărie*, este cunoscută numai o cruce ferecată în argint, dăruită în 1564 de vornicul Maxim Burnar și soția sa Antemia – părinții Annei Golăiasa –, bisericii lor, care a precedat Golia; aflată în 1885 și 1908 în fosta mănăstire și ajunsă apoi la București, se păstrează azi la Muzeul Național de Artă din București¹⁴. Din darurile logofătului și ale Annei nu pare să fi ajuns nimic până la noi.

Orarul de la Putna este, mi se pare, singura mărturie pentru zestrea de *broderii liturgice* a vechiului așezământ, ctitorit de Burnărești și refăcut de soții Golăi, al căror nume l-a perpetuat.

În 1605 sau la începutul anului 1606, Anna Golăiasa și fiul ei Mihail au decis să închine Vatopedului ctitoria lor de la Iași; gestul ctitorilor a fost confirmat de ierarhii țării la 20 ianuarie 1606¹⁵ și apoi de însuși Ieremia vodă Movilă la 30 martie 1606¹⁶.

¹¹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 518–520; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, 1986, p. 154, nr. 799.

¹² Melchisedec, *op. cit.*, p. 230–231; N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 169, nr. 24. În ambele locuri, anul este 7054 (1546), greșeală evidentă în loc de 7084 (1576) – cf. Sever Zotta, *op. cit.*, p. 2.

¹³ Damaschin Mioc, *Materiale românești din arhive străine*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 337, nr. 7; Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 97, nr. 486. Din însemnările publicate de Damaschin Mioc, nu rezultă că manuscrisul ar fi fost copiat la Voroneț, cum arată Radu Constantinescu. Mănăstirea cu hramul Arhanghelului Mihail ar putea fi Agapia veche. Pentru o mănăstire cu același hram al „Sfântului Arhistrateg Mihail”, monahul Ghenadie de la Putna a scris, în 1495, un *Octoih* pe pergament, aflat azi la Moscova – Damaschin Mioc, *Manuscrise slavo-române în biblioteci din străinătate*, în *SMIM*, VII, 1974, p. 277–278; Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 110–111, nr. 569.

¹⁴ Melchisedec, *op. cit.*, p. 231; N. Iorga, *op. cit.*, p. 168, nr. 22; *Inscripțiile medievale ale României*, p. 581, nr. 769. A făcut, oare, și acesta parte din tezaurul evacuat la Moscova în 1916?

¹⁵ Melchisedec, *op. cit.*, p. 232 – mențione, după o traducere aflată în arhiva episcopului. V. și *infra*, nota 17.

¹⁶ *Ibidem*, p. 232–236; Sever Zotta, *op. cit.*, p. 32–33. Documentul original se află în arhiva Mănăstirii Vatoped – cf. Florin Marinescu, *The Romanian Archive*, în *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition – History – Art*, II, 1998, p. 625, fig. 581. Pentru pecetea de metal aurit a

În actul dat de mitropolit și de episcopi, se arată că biserica a fost închinată dimpreună „cu argintării, cu veșminte și cu toate cărțile bisericești”¹⁷. La acea dată, biserica Golăeștilor avea, prin urmare, o bogată zestre, din care astăzi nu ne mai sunt cunoscute decât o cruce ferecată în argint, un orar și patru cărți, împrăștiate între București, Moscova, Kiev și Mănăstirea Putna. Din etapa ulterioară închinării la Vatoped, când Golia devine ctitoria lui Vasile vodă Lupu și a fiului său Ștefan, sunt cunoscute trei odoare, aflate toate trei la Vatoped: un *Evangheliar* cu coperți de argint aurit, dăruit în anul 1648¹⁸, un mare și somptuos epitaf, datând din 1660 (1651–1652)¹⁹, și un epitrahil dăruit de domnița Ruxanda în 1669²⁰.

Risipirea tezaurului de la Golia este o tristă exemplificare a distrugerii patrimoniului nostru artistic. Ea conduce și la unele întrebări care vor rămâne, desigur, fără de nici un răspuns. Pe de o parte, e ciudată această separare a odoarelor Goliei: de ce nu vor fi luat călugării greci, la plecarea din Moldova, toate obiectele, lăsându-le pe acelea care se mai aflau la locul lor până și în 1885 și 1908?! Pe de altă parte, va rămâne un mister chipul în care orarul Annei Golăiasa și al fiului ei a ajuns la Putna, la o dată pe care o putem bănuși, doar, ca fiind anterioară trecerii Bucovinei sub stăpânirea habsburgică. Însă prezența acestei broderii în tezaurul ctitoriei lui Ștefan cel Mare este o mărturie a rolului pe care Putna l-a avut din vechime în ceea ce privește salvarea și adăpostirea unor odoare răzlețite, prin vitregiile vremurilor, din locurile lor de baștină, cărora le destinase dărnicia ctitorilor.

acestui act, v. Petre Ș. Năsturel, *O bulă de aur a voievodului Ieremia Movilă*, comunicare la cel de-al XII-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 15–18 mai 2003.

¹⁷ Sever Zotta, *op. cit.*, p. 2, după o „traducere rea” păstrată în arhivele ieșene, Tr. 1764, op. 2013, dos. 49, f. 16; actul întreg la p. 31.

¹⁸ Anna Ballian, *Post-Byzantine and Other Small Art Works*, în *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, p. 519–521 și fig. 466–467; nu se poate înțelege de ce atât în text, cât și în explicația figurilor, *Evangheliarul* apare sub anul 1684, de vreme ce în fig. 467 se văd foarte clar și vâleatul 7156, și A. D. 1648!

¹⁹ Maria Theocharis, *Gold-embroidered Ornaments*, în *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, p. 424–427 și fig. 358.

²⁰ *Ibidem*, p. 440–441 și fig. 373–374.

